

АГРОНОМИЯ

УДК. 636.03. 637.5.

**ТОПОЗ ЖАНА ЭТ БАГЫТЫНДАГЫ УЙ ЧАРБАСЫНДА
ЖАЙЫТТАРДЫ САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУ***Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич, а-ч.и.д., профессор.**Abdurasul65@mail.ru**Касмалиев Манасбек Касмалиевич, вет.и.д., профессор,**Кыргыз мал чарба, жайыт илим изилдөө институту.**Муратова Рахима Темирбаевна, б.и.к., доцент,**Халмурзаев Абдирашит Назирбекович, б.и.к., доцент**Ош мамлекеттик университети**Ош, Кыргызстан*

Аннотация. Кыргызстанда 50 миңден ашуун топоз жана 25 миңден ашуун эт багытындагы жана алардан алынган ар кандай муундагы аргын уйлар бар, негизинен бийик тоолуу аймактарда багылат. Кыргыз Республикасы, деңиз деңгээлинен 2,5 миң метрден жогору бийиктикте жайгашкан бийик тоолуу жайыттардын, табияттык-климаттык жана тоют шарттары менен шайкеш келген жайыттардын эбегейсиз аянттарына ээ, мындан башка айыл чарба малдардын түрлөрүн багуу кыйындатылган. Мындай жайыттарды топоздор жана эт багытындагы уйлар гана жетишээрлик жакшы пайдаланышат. Ушуга байланыштуу топоздор жана эт багытындагы уйлар экологиялык текче боюнча башка азыктуу малдарга конкурент болушпайт. Тескерисинче бийик тоолуу зоналарда өстүрүүдө малдардын түрүн туура жайгаштыруунун эсебинде тоолуу жайыттардын пайдаланышынын жана калыптанышынын натыйжалуулугун жогорулатат.

Ачкыч сөздөр. Топоз, эт багытындагы уй, жайыт, түшүмдүүлүк, бийик тоолуу, үнөмдүү колдонуу.

**РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАСТБИЩ В ЯКОВОДСТВЕ
И МЯСНОМ СКОТОВОДСТВЕ***Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич, д. с-х н., профессор**Касмалиев Манасбек Касмалиевич, д. вет. н. профессор,**Кыргызский научно-исследовательский институт животноводства и пастбищ.**Муратова Рахима Темирбаевна, к.б.н., доцент**заведующая кафедры агрономия и прикладной геодезии,**Халмурзаев Абдирашит Назирбекович, к.б.н., доцент**Ошский государственный университет,**Ош, Кыргызстан*

***Аннотация.** В Кыргызстане насчитывается более 50 000 яков и более 25000 коров мясного направления продуктивности, в основном выращиваемых в высокогорье. В Республике имеет огромные площади высокогорных пастбищ, расположенных на высоте 2,5 тыс. метров над уровнем моря, пастбищ совместимых с природно-климатическими и кормовыми условиями. Такие пастбища достаточно хорошо используют только яки и мясной скот. В этом отношении яки и мясной скот не конкурируют с другими видами животными по экологической шкале. Наоборот, повышает эффективность использования и формирования горных пастбищ за счет правильной расстановки скота при выращивании в высокогорных районах.*

***Ключевые слова.** Як, мясной скот, пастбища, урожайность, высокогорье, рациональное использование.*

RATIONAL USE OF PASTURES IN YAK BREEDING AND MEAT CATTLE BREEDING

*Abdurasulov Abdugani Khalmurzaevich,
doctor of agricultural sciences, professor.*

*Kasmaliev Manasbek Kasmalievich, doctor of veterinary sciences,
Professor, Kyrgyz Research Institute livestock and pastures.*

*Muratova Rakhima Temirbaevna,
Candidate of Biological Sciences, associate professor
Khalmurzaev Abdirashit Nazirbekovich,
candidate of biological sciences, associate professor,
Osh State University, Osh, Kyrgyzstan*

***Abstract.** There are more than 50,000 yaks and more than 25,000 beef cows of different generations in Kyrgyzstan, mostly raised in the highlands. The Republic has vast areas of high mountain pastures located at an altitude of 2.5 thousand meters above sea level, pastures compatible with natural, climatic and forage conditions. Such pastures are used quite well only by yaks and beef cattle. In this regard, yaks and beef cattle do not compete with other animal species on an ecological scale. On the contrary, it increases the efficiency of the use and formation of mountain pastures due to the correct placement of livestock when grown in high mountain regions.*

***Keywords.** Yak, beef cattle, pastures, productivity, highlands, rational use.*

Киришүү. Акыркы жылдары республиканын бир катар чарбалары прогрессивдүү болгон *жайытта* - короодо топоздорду жана эт багытындагы уйларды багуу системасына өтүштү. Бул системада топоздор эртең менен эрте тоо жайыттардын белгилүү участкаларына айдап чыгышат жана кечинде чогултуп топозчулардын конуштарынын жанына короого айдап келинет. Бул система жайытты рационалдуу пайдаланууга, аларды кезектештирип жайыууга

малдын жайытта жакшыраак семиришине мүмкүндүк берет. Бир мезгилде алар түнкү убакта топозчулардын көзөмөлүндө болушат “карышкырларга” жем болуу азаят, начарлаган малдарды кошумча тоюттандырылат, аларды толугураак сактоо камсыздалат [1;2].

Топоздорду жана эт багытындагы уйларды багуунун аралаш системасы алыскы тоо жайыттарда малдардын башка түрлөрү менен кошо топоздор да бирге жайылышат. Мындай система, фермердик чарбаларда ээсинин малдарынын ар кандай түрлөрү болгондордо колдонулат. Аралаш системада жылдын жай мезгилинде баардык малдардын түрлөрү бирге жайылышат. Түнкүсүн койлор менен бодолор малканага же кашаларга айдап киргизилет. Топоздор таң атканга чейин конушта калышат. Жайыт участкалары, алардын чөбүнүн желүүсүнүн даражасына жараша алмашылып турат. Кыш мезгилинде койлор менен бодолор, жайытты пайдалануу менен катар акырлардан кошумча тоюттандырылат. Топоздор болсо кыштоолордо жайылуусун уланта беришет [3;4].

Тажрыйба көргөзгөндөй, топоздорду жайдын башында деңиз деңгээлинен 2500 м кем болбогон бийиктикте жайгашкан жайыттарда жайган жакшы. Жайдын экинчи жарымынан октябрь айына чейин, аларды бийиктиги 2500-3000 м жана андан да жогоруу болгон участкаларга которуу керек. Кышында топоздорду деңиз деңгээлинен 1800-2000 м болгон жайыт участкаларына ылдый түшүрөт [5].

Топоздор тик эңкейиш койлор менен бодолор пайдаланышпаган жайыттарда эң жакшы пайдаланышат.

Топоздордун семиздүүлүк абалына бир кыйла өлчөмдө, жайыттарды чөбүн жегизүүнүн туура тартиби таасир этет. Биринчи кезекте эрте кар басуучу алыскы жайытты пайдалануу керек. Андан соң, жайыттын төмөнүрөөк участкаларына айдап түшүрөт. Топоздор кардын калыңдыгынын бийиктиги 10-12 см болгондо жайыттарды оңой эле таап оттошот. Кардын калыңдыгы бийик болуп калса аларга кардын үстүнө кесек тоютту чачып тоюттандырышат.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөнүн материалы катары топоз жана эт багытындагы уй чарбасы жайыттарды кандай деңгээлде пайдалана тургандыгынын ыкмалары берилди. Жайыттын түшүмдүүлүгүн аныктоо үчүн чөп чапма же зоотехникалык ыкмалар колдонулду. Зоотехникалык ыкма белгилүү малдардын тобу же жеечү чөптөрдү эсептөө боюнча жыйынтыкталат. Чөп чапма ыкмада жөн гана чөптү чаап жана

жайыттын түшүмү эсептелет. Жайыт мониторинги, өзгөрүүлөрдү өз убагында ачуу үчүн, аларды баалоодо, эскертүү жана адамдардын чарбалык ишинин жана табияттык кубулуштардын таасиринин натыйжасындагы негативдүү процесстердин натыйжасын жоюу үчүн жайыттардын абалына ар дайым байкоо жүргүзүүчү система.

Изилдөөнүн жыйынтыгы. Жайыт – мал жайууга ылайыкталып пайдалануучу чөп өсүмдүктөр өскөн айыл чарбалык жердин түрү.

Жайыт географиялык орун алышы жана калк отрукташкан пункттан алыстыгы боюнча төмөндөгүлөргө бөлүнүшөт:

- алыскы жайыттар;
- интенсивдүү пайдалануучу зонада жайгашкан жайыт – аласкы жана айыл четиндеги жайыттардын зоналарынын ортосундагы жайгашкан жайыт;
- калк отурукташкан пункттардагы айылдык жайыт;
- жайытты жылдын мезгили боюнча пайдалануу жайлоо, жаздык-жайлоо жана кыштоо болуп бөлүнүшөт.

Малдардын нормалдуу жүктөөлүүсүн сактабагандыктын натыйжасында жана жайыттарды системдүү эмес пайдаланууда чөптөр анда-санда өсүп, майтарылып калат.

Деградацияланган жайытты: начар, орто жана катуу деградацияланган жана толук майтарылган деп бөлүшөт.

- начар деградацияланышы топурактын өсүмдүктөр менен басылышы 15-20% төмөндөгөн;
- орто даражада деградациялынышы – 30-40% чөптөрдүн өсүшү билинип турат;
- жайыттын катуу деградацияланышы 50-60% өсүмдүктөрдүн өсүшү анда-санда болуп такырланып баратышы менен айырмаланышат.

Жайыт чарбалык составы боюнча төмөндөгүдөй болушат:

1. Таза, жалаң гана жегиликтүү чөптөрдөн турат.
2. Тоют эмес өсүмдүктөр менен булганган:
 - начар 10% чейин;
 - орточо 20% чейин;
 - катуу 20% көбүрөөгү булгоочу өсүмдүктөр.
3. Бадалданган, тикендүү, тикендүү эмес бадалдар менен ошондой эле ар кандай даражада:
 - начар, 10% чейин;

- орто, 20% чейин;
 - катуу, 20% көбүрөөгү бадалдар.
4. Таштак, майда таштак:
- начар, 10% чейин;
 - орто, 20% чейин;
 - катуу, 20% жогору.
5. Эродияланган, шамалдуу, суулуу, жайыттуу.

Уйлар жана топоздор үчүн жайыт болуп альпы жана субальпы кылкандуу чөптөр типчаковые жана деңиз деңгээлинен 2000 ден 4500 м чейин бийиктикте жайгашкан тундра тибиндеги жайыттар эсептелет. Топоздор үчүн бийиктин жогорку чеги жок.

Топоздор мындай тоонун бетинин бийиктиги менен тик ылдыйларды башка үй жаныбарлардын түрү бара алгыс болгон жерлерди айрыкча кышында оңой эле өздөштүрүп алышат. Аякта алар негизинен бетегелердин түп тамырларынын жалбырактарды жана башка койлор гана пайдалануучу мүмкүн болгон жапыс өскөн өсүмдүктөр менен тоюттанышат. Бийик тоолуу жайыттардын эң бийик катмарына топоздордон башка бир дагы айыл чарба малдардын түрү бара алгыс. Көптөгөн кылымдар бою табигый тандоо бийик асман мелжиген тоолордо жана жыл бою өзүлөрүнө тоют табышып топоздордун популяциялары жашоого чыдамдуулугун иштеп чыккан.

Топоз жана эт багытындагы уйларды өстүрүүдө башка үй жаныбарлардын түрү бара албаган жайыттарды пайдалануу максатка ылайык. Бийик тоолуу жайыттардын жылдык жүктөлүшүнө ылайык алардын тоют сыйымдуулугу топоздор өсүмдүктөрдүн жалпы түшүмүнүн 70-75% ашпаганын жеш керек.

Жайыттарды пайдалануунун маалы: жаз мезгилинде – 1,5 айды, жайында – 4,5, күзүндө – 3, ал эми кыш мезгили – 3 айды түзөт (Коломейцев Н.Т., 1974). Чөптөрдүн составы менен жыштыгы жана алардын жегиликтүүлүгү жылдын мезгили боюнча – топоздор үчүн жайыттардын тоют сыйымдуулугу негизги көрсөткүч болуп саналат.

Жайыт мезгилинин созулушу жыл бою деп эсептегенде жайыттын керектелүүсү түшүмдүүлүгүнүн 2-3 га эсебинде, бир баш топозго 8-10 ганы түзөт.

Топоз өстүрүүдө, бийик тоолуу жайыттардын түшүмдүүлүгү азыраак болгон, жетишээрлик суу менен камсыз этүүсүндө ишке ашат.

Экологиялык мамиледе топоздор жайылып оттоо процесстеринде жайыттардын түшүмдүүлүгүнө топурактын борпондугуна жана семиртилишине оң таасирин тийгизет, кыртыштын түшүмдүүлүгүн , топурактын жогорку катмарынын химиялык курамын, бийик тоолуу жайыттардын түшүмдүүлүгүн жакшыртат.

Негизинен жайыттар пайдалануунун маалы боюнча: жаз-жайлык, күздүк жана кыштоо деп бөлүнүшөт.

Жайыттарды рационалдуу пайдалануу – бул малды максималдуу жайууда жайыт которуштуруу менен пайдаланып, алардын азыктуулугун сактоого мүмкүндүк берүүчү жайытты пайдалануу системасы.

Алар бир катар жоболор жана эрежелер менен иреттелет.

- Жайыттардын түшүмдүүлүгү;
- Жайыт өсүмдүктөрдүн от болумдуулугу;
- Ар кандай малдарга жайыт чөптөрдүн керектөө ченемдери;
- Малдар менен жайыт чөптөрдүн керектөө ченемдердин эсеби менен жайыт сыйымдуулугу;
- Пайдалануунун маалы боюнча малдарды багуунун созулуусу;
- Малдардын башын жайыт тоюттар менен камсыз этүү;
- Жайыт которуштуруунун схемаларын түзүү;
- Жайыт тоюттарды рационалдуу пайдалануу жана жакшыртуу боюнча чаралар.

Жайыт которуштуруу - жайытты рационалдуу пайдалануу системасы, чөптүн чыгышын жакшыртуу жана сактоо чаралары менен аларды мал менен мүмкүн болушунча пайдаланууну айкалыштыруучу, башкача айтканда жайыт участкаларды мезгилдин ичинде жана жыл бою пайдалануунун канчанчысы жана кезектешүү мезгилинин керектиги.

Жайыт которуштурууну иш жүзүнө ашырууда чөптүн өсүшүнүн тоюттун курамын жакшыртууну жана түшүмдүүлүктү жогорулатуунун эсебинде, жайыт сыйымдуулукту 20-30% көбөйтүүгө мүмкүндүк берет.

Айыл өкмөтү пландаштырып жана жыл сайын эс алууга же айрым жайыт массивдерди кечирээк чөбүн жегизүүгө калтырат. Алардын өлчөмдөрү жалпы жайкы жайыттардын аянттарынын 20-25% түзүш керек.

Калган жайкы жайыттардын бөлүгү участкалардын чегинин көрсөтүлүүсү менен алардын аянттары, тоюттардын дүң запасы чөптөрдүн өсүшүнүн мөөнөтү менен канчанчы ирээт пайдалануусу арендаторлорго бекитилип берилет.

Жайыт которуштурууну жайылтуу убагында бир кыйла маанилүү болуп жайыт сыймдуулуктарды туура аныктоо, анткени малдарды ченемдерден жогору жайгаштырууда чөптөрдү тебелеп – тепсегенге жана кийинки жылдарда алардын абалынын начарлашына алып келет.

Жайыт чөптөрдүн өсүшүнө көп жылдык түшүмдүүлүгү жана туура эксплуатациялоого көз каранды.

Аябай отоо баскан чөптөрдө – бул чоңдуктан төмөн, ал эми жайыттарда чөптүн өсүшү шордуу топурактарда, жантаймаларда, эски өскөн чөптөрдө ал чоңдуктан бийик.

Малды жайуунун башталышынын болжолдуу мөөнөтү:

- Тоо этектеринде – май айынын башталашы;
- Субальптык жайыттарда майдын 25-30 баштап;
- Альптык жайыттарда – 10-20 июндан баштап, чөптөрдүн өсүшүнүн бийиктиги 6-7 см жеткенде.

Топоздорду жайуу – бул жайыттарда жашыл (же тамырынан кургап калган) тоюттар менен тоюттандыруу.

Негизинен топоздорду жайууда эркин (система) ыкма пайдаланылат. Жайытты рационалдуу пайдалануу үчүн топоздун бадаларынын жыныстары боюнча бир түрдүү жана жаштары бири-бирине жакыныраак болгондордон түзгөн максатка ылайык.

Жайытты оптималдуу жүктөө же жайыттын 1 га сыйымдуулугу – бул белгилүү сандагы топоздун башын жайыттын аянтынын бирдигине тоют өсүмдүктөрдүн ботаникалык курамы менен түшүмдүүлүгү үчүн зыян келтирбей чечилүүчү мүмкүнчүлүгү.

Жайыттын аянтынын бирдигине топоздордун жүктөлүшү – өсүмдүктөрдүн абалына жана жайыттын чарбалык абалына таасир этүүчү эң маанилүү фактор.

Ээн талаа жана чөл жайыттары үчүн оптималдуу жүктөө республикада мындай тоют өсүмдүктөрдүн 55-65%, ал эми чабынды чөлдөрдө жана шалбааларда 65-70% массасынын желиши эсептелет. Жүктөлүүнүн көбөйүшүнүн жол берүү чегинен жогору болушу, чөптөрдүн желүүчү санынын төмөндөшүнө алып келет, топоздордун азыктуулугу төмөндөйт, чөптүн өсүшүнүн сапаттык курамы начарлайт жана жайыттын түшүмдүүлүгү ылдыйлайт.

Жайыттын максималдуу азыктуулугу, алардын топоздор жана эт багытындыгы уйлар менен оптималдуу жүктөлүшүндө гана болушу мүмкүн.

Корутунду. Малдар мурун Кыргызстанда, тоо этектеринен баштап альпы поясына чейин ар кандай бийиктик поястарда колхоздор менен совхоздорго бекитилип берилген жайыт участкаларында багылчу. Ар бир чарба өзүнүн жайыттарынын чегин так билишчү жана деңиз деңгээлинен бийиктигине жана өсүмдүктөрдүн вегетациялык мезгилине, маалына жараша пайдаланышчу. Азыркы кезде жаңы пайда болушкан майда дыйкан (фермердик) чарбалар калк отурукташкан пунктарга жакын жайгашкан (айыл арасындагы жайыттарда) малдарды системалуу эмес жайып ототушкан анын үстүнө ал жайыт участкалары аларга юридикалык жактан бекилген эмес. Мына ушуга байланыштуу айыл аралык жайыттар аябай жүктөлгөндүктөн деградация болууда, ошол эле убакта алыскы жайыттар фермерлер менен дээрлик пайдаланылбайт. Мындай бирдей эмес малдарды жайыттарга жайгаштыруу айыл аралык жайыт участкаларды мындан ары интенсивдүү деградацияларга алып келет.

Адабияттар

1. Маматкалыков П.М., Абдурасулов А.Х., Муратова Р.Т., Кубатбеков Т.С., Состояние яководства и повышение их продуктивности, Вестник Ошского государственного университета. 2020. № 1-2. С. 100-105.
2. Касмалиев М., Калмурзаев А., Хозяйственно-биологические особенности яков разного генотипа, Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2015. № 2 (52). С. 135-137.
3. Абдыкеримов А.А., Самыкбаев А.К., Бекжанова Э.А., Искембаева А.М., Буйлашев У.Т., Яководство Кыргызстана, Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина. 2016. № 1 (37). С. 66-70.
4. Абдурасулов А.Х., Муратова Р.Т., Джаныбеков А.С., Каландаров М.А., Состояние и пути повышения эффективности селекционно-племенной работы в скотоводстве на юге кыргызстана, В сборнике: Прогрессивные и инновационные технологии в молочном и мясном скотоводстве. Материалы Международной научно-практической конференции. Редколлегия: Н.И. Гавриченко (гл. ред.) [и др.]. Витебск, 2021. С. 7-12.
5. Муратова Р.Т., Абдурасулов А.Х., Кубатбеков Т.С., Ногоев А.И., Жумаканов К.Т., Маматкалыков П.М., Абердин англуская порода в селекции скотоводстве Кыргызстана, Вестник Ошского государственного университета. 2020. № 1-2. С. 105-110.